

Rivayetlerde Bereketli Olduğu Belirtilen Yiyecek-İçeceklerin Tıbb-ı Nebevî Açısından Değerlendirilmesi

Araştırma
Research

Mustafa Karabacak

Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı
Assoc. Prof., Selcuk University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Hadith
Konya, Türkiye

 mustafa.karabacak@selcuk.edu.tr

 orcid.org/0000-0002-8190-3513

Yazar
Author

Karabacak, Mustafa. "Rivayetlerde Bereketli Olduğu Belirtilen Yiyecek -
İçeceklerin Tıbb-ı Nebevî Açısından Değerlendirilmesi". *Tevilat* 2/2 (2021),
239-255.

 <https://doi.org/10.53352/tevilat.1029336>

Atıf
Cite as

Received / Geliş Tarihi: 2021-11-27

ISSN: 2687-4849 e-ISSN: 2757-654X

Accepted / Kabul Tarihi: 2021-12-17

www.tevilat.com

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Bilgi
Info

Rivayetlerde Bereketli Olduğu Belirtilen Yiyecek -İçeceklerin Tıbb-ı Nebevî Açısından Değerlendirilmesi

İnsan sağlığını koruma ve tedavi etme olarak ifade edilen tıp, insanlık tarihi kadar eskidir. Tıbb-ı nebevî ise insan sağlığının korunmasında, tedavi ve tedavi araçlarının nasıl uygulanacağı konusunda peygamberin tavsiye ve uygulamalarıdır. Tıbb-ı nebevî'nin diğer bir ifadeyle Hz. Peygamber'in tıbbının ilahi kaynaklı mı olduğu yoksa dönemsel ve Arap toplumunun tıp bilgisinden mi kaynaklandığı, konusu kadim bir tartışmadır. Hz. Peygamber'in tıp ile ilgili tavsiyeleri bazı duaların yanında ağırlıklı olarak yiyecek içecek ve bunların farklı karışımlarla kullanımıyla ilgilidir. İnsanoğlunun hayatını ikame edebilmesi için gıda denilen yiyecek ve içecekler zorunlu ve doğrudan bir etkiye sahiptir. Gıdalar, içinde taşıdığı vitamin ve mineraller yönünden birbirinden farklılık arz etmektedir. Ayet ve hadislerde bazı yiyecek ve içeceklerin diğerinden daha besleyici olduğunu belirtmek için bereket ifadesi kullanılmıştır. Çalışmada öncelikle ayet ve hadislerde bereketli olarak belirtilen yiyecek ve içecekler belirlenip bunların tıbb-ı nebevî açısından değerlendirilmesi topluca yapılacaktır. Rivayetlerde bereketli olarak belirtilen yiyecek ve içeceklerin insanların temel ihtiyaçları gıdaların, ulaşımı kolay ve besleyicilik değerinin yüksek olması nedeniyle bereketli olduğu belirtildiği sonucuna varılmıştır.

Özet

Anahtar Kelimeler: Hadis, Bereket, Tıbb-ı Nebevî, Ayet, Rivayet

Evaluation of Food and Drinks Specified as Abundance in Narrations in Terms of al-Tıbb al-Nabawî

Medicine, which is expressed as protecting and treating human health, is as old as human history. al-tıbb al-nabawî is the advice and practices of the prophet Muhammed (PBUH) on how to apply treatment and treatment tools in the protection of human health. The subject of al-tıbb al-nabawî, in other words, whether the medicine of the Prophet Muhammed (PBUH) is of divine origin or is due to the medical knowledge of the periodical and Arab society is an ancient debate. In addition to some of the Prophet Muhammed's (PBUH) ruqya recommendations about medicine, it is mainly about food and drink and their use with different mixtures. Food and beverages, called food, have a compulsory and direct effect in order for human beings to inhabit their life. Foods differ from each other in terms of the vitamins and minerals they contain. In verses and hadiths, the expression of abundance is used to indicate that some foods and beverages are more nutritious than others. In the study, first of all, the foods and beverages that are stated as fruitful in the verses and hadiths will be determined and their evaluation will be made collectively in terms of al-tıbb al-nabawî. It has been concluded that the foods and beverages, which are stated as fertile in the Narrations, are the basic needs of the people, the food is easy to reach and the nutritive value is high.

Abstract

Keywords: Hadith, Fertility, al-Tıbb al-Nabawî, Medicine, Verse, Narration.

Giriş

“Bereke” kelimesi bir durum veya bir nesnede ilahi bir hayrın vuku bulması¹ ziyade ve artmak², aynı kökten gelen “tebrîk” bereket duasında

¹ Ebü'l-Kâsım el-Hüseyn b. Muhammed b. el-Mufaddal Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Garîbî'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân ed-Dâvûdî (Beyrut, Dımaşk: Dâru'l-Kalem, ed-Dâru'ş-Şâmiyye, 1412), 44.

bulunmak³, “mübarek” ise hayrı çok demektir.⁴ Kelime anlamından hareketle bereket kelimesinde ziyade ve artma durumunun ön plana çıktığı aşikârdır. Bereket kelimesi farklı türevlerde hem Kur’an’da hem de rivayetlerde kullanılmıştır. Kur’an-ı Kerîm’de sekiz yerde müzekker, dört yerde müennes formunda geçen “mübarek” kelimesi⁵ bereketi ve kutsallığı bünyesinde taşımaktadır.

Genel olarak âyetlere bakıldığında “برك” (brk) kelimesi ve türevlerinin Kur’an, Mescid-i Aksâ, Tûr-i Sîna, bazı peygamberler, gece, belirli mekânlar, yağmur, zeytin ağacı gibi yani daha çok yaratıklar için kullanıldığı görülmektedir.⁶ Bu anlamda Kur’an’ın bereketli addettiklerini üç grupta toplamak mümkündür: “Kur’an’ın bereketli addettiği şeyler Allah⁷, Kur’an⁸, peygamber⁹ ve Kâbe¹⁰ gibi Allah’ın ve vahyin feyziyle sıkı ilişkisi olan kaynaklar; selâm verme¹¹ gibi toplumsal iletişimde insanların birbirlerine olan sevgisini pekiştiren ve onları birbiriyle kaynaştıran unsurlar ya da su¹² ve zeytinyağı¹³ gibi maddi unsurlardır.¹⁴ Hadis rivayetlerinde de bu sayılanların dışında bazı yiyecek ve içeceklerin bereketli olduğu belirtilmiştir. Çalışmada öncelikle Kur’an ve hadislerde bereketli/ mübarek olduğu belirtilen yiyecek ve içecekler tespit edip, bunlar tıbb-ı nebevî açısından değerlendirilecektir.

Hz. Peygamber’in tıpla ilgili hadisleri, hadis kitaplarının daha çok “kitâbü’t-tıb” bölümlerinde tasnif edilmiştir. İmâm Mâlik (ö. 179/795), *el-Muvattâ’*’da “kitâbu’l-’ayn/göz değmesi kitabı” bölümünde, göz değmesi, rukye, hastalık ve tedavi ile ilgili on dört tıpla ilgili hadisi ilk defa bir araya getirmiştir. Daha sonraki süreçte Buhârî (ö. 256/870), *el-Câmiu’s-sahih* adlı eserinin 76. bölümünü tababetle ilgili hadislerle tahsis etmiş ve bu bölüme “kitâbü’t-tıb” başlığı koymuştur. Buhârî’den sonra gelen muhaddisler ise tababetle ilgili hadisleri genellikle bu başlık altında rivayet etmişlerdir. Takip eden süreçte Hz.

² Ebû Nasr İsmail b. Hammad el-Cevherî *Sihâh Tacü’l-lüga ve shâhu’l-Arabiyye* thk. Ahmed Abdülğafur Attar (Mısır: Dâru’l-Kitabi’l-Arabiyye, h. 1377), 4/1574; Mecdüddin Ebu’s-Saâdât el-Mübârek b. Muhammed el-Cezerî İbnü’l-Esir, *en-Nihâye fî Garibi’l-Hadis ve’l-Eser*, thk. Mahmud Muhammed et-Tanâhî (Kahire: el-Mektebetü’l-İslamiyye, 1383/1963), 1/120; Ebu’l-Fadl Cemalüddin Muhammed b. Mükerrrem b. Manzûr, *Lisânü’l-Arab* (Beyrut: Dâr Sâdir, h. 1414), 10/395.

³ Cevherî, *es-Sihah*, 4/1574; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, 10/395.

⁴ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 44; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, 10/396; Yazır, Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili* (İstanbul: Azim Dağıtım, 1992), 6/4295.

⁵ bk. Müzekker formda geçenler Al-i İmrân, 3/96; el-En’am, 6/92, 155; Meryem, 19/31; el-Enbiya, 21/50; el-Mü’minûn, 23/9; Sad, 38/29; Kaf, 50/9; Müennes formda geçenler en-Nûr, 24/35, 61; el-Kasas, 28/30; ed-Duhân, 44/3.

⁶ bk. Mustafa Karabacak, *Kur’an ve Hadislerde Bereket* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2020), 22.

⁷ el-A’raf 7/54; el-Mü’minûn 23/14; el-Furkân 25/1, 10, 61; el-Mü’min 40/64; er-Rahman 55/78; el-Mülk 67/1; ez-Zühuf 43/85.

⁸ el-En’am 6/155; el-Enbiyâ 21/50; Sâd 38/29.

⁹ Meryem 19/31.

¹⁰ Al-i İmrân 3/96.

¹¹ en-Nûr 24/61.

¹² Kâf 50/9.

¹³ en-Nûr 24/35.

¹⁴ Koçyiğit, Hikmet, “Kur’an Açısından Bereket Kavramının Değerlendirilmesi”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/1 (Ocak- Haziran 2012), 161.

Peygamber'in tıpla ilgili rivayetleri içeren ve adına "tıbb-ı nebevî" diye isimlendirilen müstakil kitaplar yazılmıştır.¹⁵ Bu nevi eserler, Hz. Peygamber'in koruyucu hekimlik ve tababetle ilgili tavsiyelerini ihtiva etmektedir.

Hz. Peygamber'in tababetle ilgili bazı rivayetlerine bakarak insan sağlığını koruyucu hekimliği ilk defa onun dillendirdiği söylenebilir. Fakat o, tedaviler ve ilaçlarla ilgili derinlemesine ayrıntılı bilgiler vermemiş bunun yerine temel sağlık ilkelerini beyan etmiş, kolaylıkla temin edilebilen ve bu anlamda birçok yönden faydalı gıda ve bitkileri tavsiye etmekle kifayet etmiştir. Onun bu tavsiyelerine bakarak bazı âlimler onun tavsiyelerini vahiyle ilişkilendirirken bazıları ise bu önerilerin nübüvvetle bağlantısı olmadığını, kendi şahsi tecrübesi ve çevresindeki insanlardan duyduğu ve öğrendiği bilgileri ashâbına naklettiğini belirtmişlerdir.

Yeryüzündeki canlıların üstünlük sıralanışında hayvanlardan sonra bitkiler gelmektedir.¹⁶ Kur'an'da ağaçların secde ettiği¹⁷ ve yeryüzüne gökten indirilen suyla oradan türlü türlü meyveler bitirildiği¹⁸ ifade edilmektedir. Yine âyetlerde Hz. Mûsâ'ya ilk vahiy bir ağaçtan seslenilerek gelmiştir.¹⁹ Ayrıca Kur'an'da ebedilik ağacı (şecere-i huld)²⁰, yeşil ağaç (şecere-i ahdar)²¹, rıdvan ağacı (şeceretu'r-rıdvan)²², yaktın ağacı²³ ve zakkûm ağacı²⁴; benzetme yapılarak iyi ağaç (şeceretu'n-tayyibetün) ve kötü ağaçtan (şeceretu'n-habîsetün)²⁵ bahsedilmektedir. Bu ağaçlar içinden zeytin ağacı mübarek²⁶ olarak vasıflandırılmıştır.

Kur'an'da bazı sebze ve meyveler sayılmış, incire ve zeytine yemin edilmiş²⁷ ve bazı yiyeceklerin bazısından üstün yaratıldığı bildirilmiştir: *"Yeryüzünde birbirine yakın kıtalar, üzüm bağları, ekinler, bir ve çeşitli köklerden*

¹⁵ bk. M. Tayyib Okıç, *Bazı Hadis Meseleleri Üzerinde Tetkikler* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları XXVII, 1959), 156-159.

¹⁶ Râgıb el-İsfahânî, insan, hayvan ve bitkiler arasındaki üstünlüğü şu şekilde kategorize etmektedir: 1. Cins itibariyle üstünlük. Hayvan cinsinin bitkilere üstünlüğü gibi, 2. Nevi itibariyle üstünlük. İnsanın diğer canlılara üstünlüğü gibi, *"Biz, gerçekte insanoğlunu şan ve şerefli kıldık. Onları karada ve denizde taşıdık. Kendilerine güzel güzel rızıklar verdik. İnsanoğlunu yarattıklarımızın birçoğundan gerçekten üstün kıldık."* (el-İsrâ, 17/70). 3. Zât itibariyle üstünlüktür. Bir insanın diğer bir insana üstünlüğü gibi **ki** bu bazen insanın kendi elindedir; *"Allah rızık konusunda kiminizi kiminize üstün kıldı."* (en-Nahl, 16/71. Ayrıca bk. Nisâ, 4/95) bazen de olur ki insanın kendi elinde değildir. Allah Teâlâ'nın şu âyetlerinde olduğu gibi: *"Allah'ın insanlardan bir kısmını diğerlerine üstün kılması..."* (en-Nisâ, 4/34. Ayrıca bk. en-Nisâ, 4/32; el-İsrâ, 17/21), *"Gerçekten biz peygamberlerden kimini kimine üstün kıldık."* (el-İsrâ, 17/55). Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 381-382.

¹⁷ er-Rahmân 55/6.

¹⁸ el-Â'râf 7/57.

¹⁹ el-Kasas 28/30.

²⁰ el-Bakara 2/35; Â'râf 7/19.

²¹ Yâsîn 36/80.

²² el-Fetih 48/18.

²³ es-Saffât 37/146.

²⁴ es-Saffât 37/62-67; ed-Duhân 44/43-46; el-Vâkıa 56/51-55.

²⁵ İbrahim, 14/24-26.

²⁶ en-Nûr 24/35.

²⁷ et-Tîn 95/1.

dallanmış hurma ağaçları vardır. Bunların hepsi aynı su ile sulanmasına rağmen onların yemişlerinden bir kısmını bir kısmına üstün kılarız.”²⁸

Çalışmada rivayetlerde bereketli olarak belirtilen yiyecek ve içeceklerden bahsedilecek ve sonuçta da bunların tıbb-ı nebevî açısından toplu bir değerlendirmesi yapılacaktır.

1. Yiyecekler

Kur’an ve hadislerde bazı yiyeceklerin bereketli olduğu belirtilmiştir. Bereketli olduğu bildirilen yiyeceklerden biri de zeytin ve ağacıdır.

1.1. Zeytin ve Ağacı

Allah Teâlâ’nın Kur’an’da yemin ettiği bitkilerden birisi zeytindir: “*Yemin olsun incire ve zeytine.*”²⁹ Allah, zeytine yemin etmekle birlikte başka âyetlerde zeytini diğer yiyeceklerle beraber saymaktadır: “*O, semâdan su indirendir. İşte biz böylece çeşit çeşit bitkiyi onunla bitirdik. O bitkiden de kendisinde üst üste taneler bitireceğimiz bir yeşillik; hurmanın tomurcuğundan sarkan salkımlar; üzüm bağları; bir kısmı birbirine benzeyen ve benzemeyen zeytin ve nar bahçeleri oluşturduk.*”³⁰ Bir başka âyet ise zeytin ağacını mübarek olarak vasıflandırmaktadır: “*Allah, semânın ve yeryüzünün nurudur. Onun nurunun misali şudur: Duvarı bir hücre, içinde bir kandil, kandil de bir cam fânûs içindedir. Fânûs inci gibi parlayan bir yıldız gibidir. Mübârek bir ağaçtan doğuya ve batıya ait olmayan zeytin ağacından tutuşturulur. Bu ağacın yağına, ateş dokunmasa dahi, aydınlatacak kadar berraktır.*”³¹

Âyette belirtilen “*Doğuya da batıya da ait olmayan yer*” ifadesinden doğu ve batının ortası Şam kastedilmiştir. Çünkü en kaliteli zeytin burada yetişmektedir.³² Yine âyetteki “*Mübârek bir zeytin ağacından yakılan lamba*” ifadesi, lambanın kusursuz ışığı ve parlaklığı hakkında fikir vermek için kullanılmış bir mecazdır. Eskiden parlak ışığın kaynağı zeytinyağı lambalarıydı ve bu amaçla kullanılan en üstün yağ, açık ve yüksek bir yerde biten zeytin ağacından elde edilen yağdı.”³³

Zeytin ve yağı hadislerde mübarek olarak vasıflandırılan yiyeceklerden birisidir. Hz. İbrahim de dâhil yetmiş peygamber bu ağacın mübarek olması için dua etmiştir.³⁴ Hz. Peygamber, diş temizliği için “erak” ağacının dalını kullanmayı, bulunmadığı takdir de yine lif bakımından zengin olan zeytin ağacını tavsiye etmektedir. Hata sıhhat yönünden eleştirilen bir rivayette³⁵

²⁸ er-Ra’d 13/4.

²⁹ et-Tîn 95/1.

³⁰ el-En’am 6/99, 141.

³¹ Nûr 24/35.

³² Ebü’l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmud en-Neseî, *Tefsîru’n-Neseî (Medâriku’t-Tenzîl ve Hakâiku’t-Te’vîl)*, (Beyrut: Dâru’l-Kelimi’t-Tayyib, 1419/1998), 2/506.

³³ Ebü’l-Âlâ el-Mevdûdî, *Tefhîmu’l-Kur’an Kur’an’ın Anlamı ve Tefsiri*, çev. Komisyon (İstanbul: İnsan Yayınları, 1998), 3/489.

³⁴ Neseî, *Tefsîru’n-Neseî*, 2/506.

³⁵ Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî rivayetin “mevzu” olduğunu belirtmektedir. bk. Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî, *Silsiletü’l-Ehâdîsi’l-Dâifeti ve’l-Mevdûati ve Eseruhâ es-Seyyiu fi’l-Ümmeti*. (Riyad: Dâru’l-Meârif, 1412/1992), 12/132 (No. 5570).

zeytin ağacından yapılma misvağı diğer peygamberlerin de kullandığından bahsedilmektedir.³⁶

Hadislerde zeytin ağacının değil; daha çok zeytinyağının bereketinden ve kullanımından bahsedilmektedir. Bu da o zamanki kullanımla alakalıdır. Tirmizî'nin (ö. 279/892) *muzdarib*;³⁷ Muhammed Nâsıruddîn Elbânî'nin *sahih* dediği³⁸ bir hadiste Allah Resûlü şöyle buyurdu: “Zeytinyağımı yiyiniz ve onunla yağlanınız. Zira o mübârek bir ağaçtan çıkmaktadır.”³⁹

“Zeytinin ve yağının mübarek olması, faydalarının çokluğundandır. İyi bir besin kaynağı olmasının yanında, aydınlatmada en eski devirlerinden itibaren kullanılmış, kandillerin yakıtı olmuş, Allah'ın değerli bir nimetidir. Üretiminde kolaylığı ve ucuzluğu onu geçmiş dönemlerde bu alanlarda rakipsiz kılmıştır. Yetiştigi yörenin mübarek kılınmış bir yer olması nedeniyle de “mübarek” diye tavsif edildiği söylenmiştir. Ağacın mübarek olarak vasıflanması, ondan mamul yağın da mübarek olmasını gerektirir.”⁴⁰ Muhammed Nâsıruddin Elbânî'nin *zayıf* dediği bir hadiste şöyle buyrulmuştur: “Zeytinyağımı yiyin ve onunla yağlanın, zira onda yetmiş derde şifa var. Bunlardan biri de cüzzamdır.”⁴¹ Yine Elbânî'nin *zayıf* dediği bir başka rivayette şöyle buyrulmuştur: “Zeytinyağımı yiyin ve onunla yağlanın, çünkü hoştur, mübârektir.”⁴²

Hz. Peygamber ve ashâbı zeytinyağını bazı hastalıkların tedavisi için kullanmışlardır: “Resûlüllah, zatülcenb hastalığının tedavisi için vers (Yemen za'feranı bitkisi), kust (ûdi hindi bitkisi) ve zeytinyağını birbirleriyle karıştırıp, hastaya vermeyi övmüştür.”⁴³ Zeyd b. Erkâm'ın haber verdiği göre aynı hastalık için tavsiye edilen başka bir karışım şudur: “Resûlüllah, zatülcenb hastalığı için; zeytinyağı ve kustu bahri (ûdi hindi bitkisi) karışımını önerirdi.”⁴⁴

Zeytinyağının hastalıkların tedavisinde özellikle karışım içinde önemli olduğu anlaşılmaktadır. Gâlib b. Ebcer hastalanınca İbn Ebî Atîk şöyle tavsiyede bulunmuştur: “Size, şu habbetü's-sevdayı kullanmayı tavsiye ederim. Ondan beş veya yedi tane alıp, iyice ufalayınız. Sonra onu, birkaç damla zeytinyağı içinde, hastanın burnuna bu taraftan ve şu taraftan damlatınız. Çünkü Âişe, Resûlüllah'tan şu hadisi işittiğini söyledi: “Şüphesiz şu habbetü's-sevda (çörek otu), sâ'm hariç her hastalığa şifadır.” Ben “sâ'm nedir?” dedim. Rasûlüllah “öldürdür” buyurdu.⁴⁵

³⁶ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Evsat*, thk. Târik b. İvadullah b. Muhammed- Abdülmuhsin b. İbrahim el-Huseynî (Kahire: Dâru'l- Haremeyn, Kahire, 1415), 1/20 hadis no: 678; aynı müellif. *Müsnedü's-Şâmiyyin*, thk. Hamdî b. Abdülmecid es-Selefi (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1984, 1/50 (No. 46).

³⁷ Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ et-Tirmizî, *es-Sünen* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1401/1981), “Et'ime”, 43.

³⁸ Muhammed Nâsıruddîn el-Elbânî, *Sahîhu "el-Câmiu's-Sagîr ve Ziyâdâtih" (el-Fethu'l-kebir)*, (Beirut- Şam: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1406/1986), 2/829 (No. 4497).

³⁹ Tirmizî, “Et'ime”, 43; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid Mâce el-Kazvinî, *es-Sünen* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1401/1981), “Et'ime”, 34.

⁴⁰ İbrahim Canan, *Hadis Ansiklopedisi Kütüb-i sitte* (b.y.: Akçağ Yayınları, trs.), 11/182.

⁴¹ Elbânî, *Zayıf "el-Câmiu's-Sagîr ve Ziyâdâtih"*, 1/612 (No. 4202).

⁴² Elbânî, *Zayıf "el-Câmiu's-Sagîr ve Ziyâdâtih"*, 1/ 612 (No. 4203).

⁴³ İbn Mâce, “Tıb”, 17.

⁴⁴ Tirmizî, “Tıb”, 28.

⁴⁵ İbn Mâce, “Tıb”, 6.

Bazıları bu rivayete bakarak “çörek otunun bütün hastalıklara deva olma hususiyeti vardır” diyerek çörek otunun şifa olmasını bütün hastalıklara hamletmişlerdir.⁴⁶ Oysa çörek otunun faydaları muhakkak olmakla beraber, ölümden başka her derde deva olduğu mutlak değildir. Çörek otu sıcak yerlerde yetişen kuru bir bitki olduğundan rutubetten kaynaklanan hastalıklara münhasırdır. Bu cihetle hadiste amm zikrolunup has murat olunarak mecazdır; bir kısım hastalıklarla mukayyettir.⁴⁷ Ayrıca Hz. Peygamber mide rahatsızlığı olan başka birisine bal şerbeti tavsiye etmiştir.⁴⁸ Şayet her hastalığa çörek otu şifa ise başka ilaç aramaya gerek kalmazdı.

Sonuç olarak zeytin ağacı hem âyette hem de hadislerde mübarek bir ağaç olduğu belirtilmiştir. Ayrıca bazı rivayetlerde zeytin yağı için de mübarek ifadesi kullanılmış ve bazı hastalıklara karışım içinde verilmesi tavsiye edilmiştir. Zeytin ve mamullerinin mübarek olarak belirtilmesi üretimindeki kolaylığı, ucuzluğunun yanında hatta çekirdeğine varıncaya kadar yılın her mevsiminde istifade edilip faydasının çokluğundandır. Aynı zamanda mübarek olarak belirtilmesi iyi bir besin kaynağı olmasının yanında, aydınlatmada en eski devirlerden itibaren kullanılmış, kandillerin yakıtı olmasındandır.

1.2. Hurma

Hz. Peygamber, zeytinden başka bazı meyvelerin de mübarek olduğunu bildirmiştir: Abdullah b. Ömer şöyle demiştir: Biz Hz. Peygamber'in yanındayken cummâr/hurma göbeği getirildi. Hz. Peygamber bunun üzerine “Ağaçlar içinden bereketi gerçekten Müslüman'ın bereketi gibi olanı vardır” buyurdu. Sonra “Bu ağacın hangi ağaç olduğunu biliyor musunuz?” diye sordu. İbn Ömer “Ben söz konusu edilen ağacın hurma ağacı olduğunu anladım fakat yaşım daha küçük olduğu için bunu söylemedim.” diye ekledi. Daha sonra Hz. Peygamber “Bu hurma ağacıdır” dedi.⁴⁹

Bu hadiste Hz. Peygamber, Müslümanın bereketini hurmanın bereketine benzetmiştir. Çünkü hurma, çağla olduğu halden itibaren her şeklienden hatta çekirdeğine varıncaya kadar yılın her mevsiminde istifade edilir. Müslüman da yaşamı boyunca hatta öldükten sonra da insanlara faydalı olur.⁵⁰ Hurma ağacı dayanıklılığıyla⁵¹ ve rüzgâra karşı eğilmeyen duruşuyla da bilinen bir ağaçtır. Bu anlamda Müslüman sıkıntılar karşısında ümitsizliğe kapılmaması dolayısıyla hurmaya benzetilmiş olabilir. Hurmanın bu bereketinden dolayı orucun hurma ile açılması tavsiye edilmektedir. Muhammed Nâsıruddîn Elbânî'nin *zayıf* dediği

⁴⁶ Mahmut Denizkuşları, *Peygamberimiz ve Tıp* (İstanbul: Marifet Yayınları, 1981), 105; a. mlf., *Kur'an-ı Kerim ve Hadislerde Tıp* (İstanbul: Marifet Yayınları, 1990), 136.

⁴⁷ Kâmil Miras, *Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercemesi ve Şerhi* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1982), 12/79.

⁴⁸ Ebü'l-Hüseyn Müslim b. Haccac el-Kuşeyrî, *el-Câmiu's-sahih* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981/1401), “Selâm”, 91.

⁴⁹ Ebü Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmiu's-sahih* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1401/1981), “Et'ime”, 42.

⁵⁰ İbn Hacer, Şihabuddin Ebu'l-Fadl Askalânî, *Fethu'l-Bâri şerhu Sahîhi'l- Buhârî* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1379), 1/146; Mübârekfûrî, Ebü'l-Alâ Muhammed b. Abdîrrahman b. Abdîrrahim, *Tuhbetü'l-Ahevzî bi şerhi Câmi't-Tirmizî* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, trs.), 8/135.

⁵¹ Tâhâ 20/71.

ve Selmân b. Âmir'den rivayet edilen bir hadiste Hz. Peygamber şöyle buyurdu: *"Sizden birisi iftar edeceğinde hurma ile orucunu açsın; zira o berekettir. Şayet hurma bulamazsa su ile orucunu açsın; çünkü o tertemizdir."*⁵² Enes b. Mâlik'ten rivayette de Hz. Peygamber'in orucunu hurma ile açtığı rivayet edilmiştir: "Allah Rasûlü akşam namazını kılmadan önce birkaç yaş hurma ile orucunu açardı. Eğer iftarını açacak yaş hurma bulamazsa kuru hurma ile açardı. Şayet kuru hurma da bulamazsa birkaç yudum su içerdi."⁵³ Ebû İsâ Muhammed et-Tirmizî ta'lik bir rivayette "Rasûlüllah'ın kışın hurma ile yazın su ile iftar ettiği"⁵⁴ rivayet edildiğini bildirmektedir.

Hz. Âişe'nin rivayet ettiği bir hadiste ise Hz. Peygamber, hurmanın önemli bir yiyecek olduğunu belirtmektedir: *"Hurma olmayan ev halkı açtır."*⁵⁵ Çünkü Arap toplumunda nimet denince ilk akla gelen nimetlerden biri hurmadır.⁵⁶ Hurmanın aynı zamanda şifa olduğu hadislerde belirtilmiştir: *"Medine'nin yüksek yerlerinin acve hurmasında şifa vardır. O, sabahın ilk vaktinde panzehirdir."*⁵⁷ *"Kim sabahları acve hurmasından yedi tane yerse o gün zehir ve sihir ona zarar vermez."*⁵⁸

Hurma ile ilgili bu rivayetler birlikte değerlendirildiğinde hurma; besleyicilik bakımından diğerlerine göre daha faydalı bir besindir.⁵⁹ Çünkü çağla olduğu halden itibaren her aşamasından hatta çekirdeğine varıncaya kadar yılın her mevsiminde istifade edilir.

1.3. Sirke

Rivayetlerde bereketli olduğu bildirilen yiyeceklerden biri de sirkedir. Ümmü Sa'd'ın haber verdiğine göre Âişe (r.anhâ) ile beraber oldukları bir zamanda Hz. Peygamber geldi ve Âişe'ye *"Yiyecek bir şey var mı?"* buyurdu. Âişe de (r.anhâ) *"Ekmek, hurma ve sirke"* olduğunu söyledi. Bunun üzerine Resûlüllah şöyle buyurdu: *"Sirke ne güzel katıktır. Allah'ım! Sirkeyi bereketlendir. Zira sirke benden önceki peygamberlerin de katığı idi. İçinde sirke bulunan ev, katık sıkıntısı çekmez."*⁶⁰

⁵² Tirmizî, Zekât, 26; Humeydî, Ebû Bekr Abdullah b. Zübeyr b. İisâ b. Abdillâh, *el-Müsne'd*, thk. Hasen Selim Esed ed-Dârânî, /Dımaşk: Dâru's-Sekâ, 1996), 2/71 hadis no: 843. Hadis, aynı raviden hurmanın mübarek olduğu belirtilmeden de rivayeti vardır. Tirmizî, Savm, 10; İbn Mâce, Sıyâm, 25; Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed, b. İbrahim b. Osman b. Ebî Şeybe, *el-Müsne'd*, thk. Âdil b. Yusuf el-Azâzî -Ahmed b. Ferîd el-Mezîdî (Riyad: y.y., 1997). 2/344 (No. 847).

⁵³ Tirmizî bu hadis hakkında "hasen garib" demiştir. Tirmizî, "Savm", 10.

⁵⁴ Tirmizî, "Savm", 10.

⁵⁵ İbn Mâce, "Et'ime", 38.

⁵⁶ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1982/1402), 5/429.

⁵⁷ Müslim, "Eşribe", 156.

⁵⁸ Müslim, "Eşribe", 154, 155; Ebû Dâvûd Süleyman b. Eş'as, *es-Sünen* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1401/1981), "Tıb", 12.

⁵⁹ Allah Teâlâ bazı yiyecekleri besleyicilik ve benzeri yönünden bazısından üstün yarattığını bildirmektedir. bk. er-Ra'd, 13/4.

⁶⁰ İbn Mâce, "Et'ime", 33.

Rivayetin geçtiği İbn Mâce'de hadisin senedi şöyledir: el-Abbâs b. Osman ed-Dimaşkî> el-Velîd b. Müslim> Anbese b. Abdurrahman> Muhammed b. Zâzân> Ümmü Sa'd.

Tirmizî, hocası Buhârî'nin isnadda bulunan Muhammed b. Zâzân hakkında *munkeru'l-hadis*⁶¹; Anbese b. Abdurrahman hakkında hadis konusunda *zayıf ve zâhibdir*⁶² dediğini aktarmaktadır. Buhârî, hem *et-Târihu'l-Kebîr*'inde⁶³ hem de zayıf ravileri aldığı *ed-Duafâi's-Sağîr*'inde Anbese b. Abdurrahman el-Kuraşî'nin rivayetini *ترکوه/terekûhu* almadığını belirtmektedir.⁶⁴ Ebû Hâtim Muhammed er-Râzî (ö. 277/890) onun hadis uydurduğunu belirtmektedir.⁶⁵

Ahmed b. Ebû Bekr el-Bûsîrî'ye (ö. 840/1436) göre Ümmü Sa'd'ın rivayeti Muhammed b. Zâzân ve Anbese b. Abdurrahman'dan dolayı *zayıftır*. Ümmü Sa'd'dan *Kütüb-i hamse*'de rivayet olmadığı gibi İbn Mâce'de de sadece bu rivayeti vardır. Müslim'de rivayetin Âişe ve Câbir'den şahidi vardır.⁶⁶

Câbir b. Abdullah⁶⁷ ve Âişe bint Ebî Bekr⁶⁸ rivayetlerine göre Hz. Peygamber'in "*Sirke ne güzel katıktır*" buyurmuştur. Dolayısıyla rivayette Hz. Peygamber'in sirkenin bereketlenmesi için duası olmadığı gibi önceki peygamberlerin katığı olduğu ile ilgili bilgi de yoktur. Tirmizî'nin *hasen garîb* dediği Ümmü Hânî rivayetinde Hz. Peygamber'in ifadesi "*İçinde sirke bulunan ev, katık sıkıntısı çekmez*" şeklindedir.⁶⁹

İbn Mâce'nin, Ümmü Sa'd rivayeti hariç diğer rivayetlerde sirke ile ilgili Hz. Peygamber'in duası olmadığı gibi "önceki peygamberlerin katığıdır" ifadesi de yoktur. Ümmü Sa'd rivayeti ise *mevzudur*.

Sonuç olarak sirkenin mübarek olduğu ile ilgili rivayet zayıftır. Câbir b. Abdullah ve Hz. Âişe rivayetlerinde ise sirkenin bereketli olduğuna dair bir ifade söz konusu değildir. Allah Resûlü, elde mevcut olan nimeti küçük görmediğini belirtmek için sirkenin güzel bir katık olduğunu vurgulamakla yetinmiştir.

2. İçecekler

Rivayetlerde bazı içeceklerin bereketli olduğu belirtilmiştir. Onlardan biri sudur.

⁶¹ Tirmizî, "İsti'zân", 11.

⁶² Tirmizî, "İsti'zân", 11.

⁶³ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Muğîre el-Buhârî, *et-Târihu'l-kebir* (Haydarâbâd: Dâiratu'l-Meârifî'l-Osmâniyye, trs.), 7/39.

⁶⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Muğîre el-Buhârî, *Kitâbu'd-Duafâu's-Sağîr*, thk. Ebû Abdillâh Ahmed b. İbrahim b. Ebi'l-Ayneyn (b.y.: Mektebetu İbn Abbâs, 1426/2005), 111.

⁶⁵ Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris b. el-Münzir et-Temîmî er-Râzî İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, (Beyrut: Dâiratu'l-Meârifî'l-Osmâniyye, 1271/1952), 6/402-403.

⁶⁶ Bûsîrî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddin Ahmed b. Ebû Bekr b. İsmail b. Selim b. Kaymaz b. Osman el-Kinânî el-Bîsîrî, *Misbâhu'z-zücâce fî zevâidi İbn Mâce*, thk. Muhammed el-Muntakî el-Keşnâvî, (Beyrut:Dâru'l-Arabiyye, h. 1403), 4/22.

⁶⁷ Müslim, "Eşribe", 166-169; Tirmizî, "Et'ime", 35.

⁶⁸ Tirmizî, "Et'ime", 35.

⁶⁹ Tirmizî, "Et'ime", 35.

2.1. Su

Allah Teâlâ her şeyi sudan yarattığını bildirmektedir.⁷⁰ Su bütün canlılar için vazgeçilmezdir. Arap toplumunda başta olmak üzere bütün toplumlar için nimet denince ilk akla gelen sudur.⁷¹ Bu gerekçe ile Hz. Peygamber suyu mübarek olarak nitelemiştir.

Allah Teâlâ gökten inen suyun yani yağmurun bereketli olduğundan bahsetmektedir: *“Gökyüzünden bereketli yağmur indirip onunla da kullar için rızık olarak bahçeler ve biçilecek ekinler, birbirine girmiş kat kat tomurcuklu boyu uzun hurma ağaçları bitirdik ve yağmurla ölü bir beldeye hayat verdik.”*⁷² Allah Teâlâ'nın suya verdiği bereket sayesinde yeryüzünde bahçeler ve orada ekinler ve hurma ağaçları yetiştirdiğini bildirmektedir. Burada bereket daha çok maddi anlamdadır. Bu bereket özellikle yağmur için söz konusudur; çünkü yağmur geniş bir alanı bereketlendirmektedir: *“Semadan yağmur indiren O'dur. O, yağmurla sizler için içecek su, hayvanlarınıza da yedireceğiniz bitkiler verir. Allah o su ile sizlere ekin, zeytin, hurma, üzüm ve daha çeşit çeşit ürünler de bitirir.”*⁷³ *“Rüzgarları yağmurdan önce müjdeci gönderen O'dur. Semadan da tertemiz su indirdik ki o su ile ölmüş toprağa hayat verelim ve insan, hayvan ve yarattığımız varlıkları suya kavuşturalım.”*⁷⁴

Allah Teâlâ her şeyi bir ölçüye⁷⁵ göre yarattığını bildirmektedir. Anadolu'da “her şeyin çoğu zarar, azı karardır” derler. Yani insanın bir elinde altı parmak olması gibi her fazlalık istenilen bir durum değildir. Fakat yağmurun birazcık fazla olması istenir ve bu bir bereketir: *“Eğer (kullarımız) hak yolda doğru yürürlerse kendilerini, denemek için bol su verirdik.”*⁷⁶ Canlılar için hayatın olmazsa olmazı olan suyun fazlası Hz. Nûh'un kavminde olduğu gibi onların yok olmasına sebep olabilmektedir: *“Hemen semânın kapılarını bardaktan boşanırcasına inen yağmura açtık. Yerin derinliklerinden de sular fıskırttı; böylece sular önceden belirlenmiş bir durum için birleşti.”*⁷⁷ Ayrıca suyun azlığı veya olmaması da insanlar için bir felakettir. *“...Allah senin bağına gökten âfetler gönderir de bağ boş ve kaygan bir zemin haline dönüştürür. Yahut bağının suyu dibe çekilir de bir daha onu aramaya bile gücün yetmez.”*⁷⁸ Suyun azlığı da çokluğu da insanlar için bir felaket olabildiğinden Hz. Peygamber yağmur yağmaya başladığında, *“Allah'ım, bize faydalı yağmur ver”* diye dua ederdi.⁷⁹ Enes b. Mâlik'ten rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber yağmur yağmaya başlayınca üst elbisesini çıkarıp yağmurun altında islanınca sahâbîler şaşırıp neden böyle yaptığını sorduklarında *“Yağmurun ilk damlalarının, Rabb'i katından gelen en yeni, en el değmemiş şeydir”* buyururdu.⁸⁰

⁷⁰ el-Enbiyâ 21/30; en-Nûr 24/45.

⁷¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 5/429.

⁷² Kâf 50/9, 10, 11.

⁷³ en-Nahl 16/10-11.

⁷⁴ el-Furkan 25/48-49.

⁷⁵ el-Kamer 54/49.

⁷⁶ ec-Cin 72/16.

⁷⁷ el-Kamer 54/11-12.

⁷⁸ el-Kehf 18/40-41.

⁷⁹ Buhârî, “İstiskâ”, 23; Nesâî, “İstiskâ”, 15; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 6/41.

⁸⁰ Müslim, “Salâtü'l-İstiskâ”, 13; Ebû Dâvûd, “Edeb”, 104, 105; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 3/267.

Muhammed Nâsıruddîn Elbânî'nin sahih dediği bir rivayette de Hz. Peygamber'in bu uygulamasından esinlenen Abdullah b. Abbas da (ö. 68/687-88) yağmur yağdığı zaman câriyesine seslenerek "Ey Cârîye! Eğermi ve elbiselerimi hazırla" derdi ve sonra "Biz gökten mübârek bir su indirdik."⁸¹ âyetini okurdu.⁸² Ebû Hüreyre'den rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurdu: "Allah'ın semâdan indirdiği bereketle bazısı şükreder bazısı da nankörlük eder. Bazısı bunun Allah'ın bir rahmeti olarak bazısı ise bunu bulutun indiğini söyler."⁸³

Abdullah b. Mes'ûd'un anlattığına göre bir sefer anında yanlarında yiyecek azalınca Hz. Peygamber ahabından biraz su getirmelerini istedi. Hz. Peygamber getirilen kabin içine elini koydu ve şöyle buyurdu: "Haydi temiz, mübârek suya gelin. Bereket Allah Teâlâ'dandır!" buyurdu.⁸⁴ Sihat yönünden eleştirilen bir rivayette⁸⁵ "Et katıkların efendisi, su içeceklerin efendisi"⁸⁶ olarak belirtilmiştir.

Yağmura bereket denmesi halk arasında da yaygındır. Halk tarafından bu ismin verilmesinde "Gökten bereketli bir su indirdik" âyetinin etken olduğu anlaşılmaktadır.

2.1.1. Zemzem

Zemzem, Kâbe yakınındaki kuyudan çıkan, Müslümanların büyük değer verdiği sudur.⁸⁷ Hadislerde mübarek bir su olduğu bildirilmiştir. Otuz günden beri Mekke'de olup da zemzemden başka yiyecek ve içeceği olmadığını ve kilo aldığını söyleyen Ebû Zer'e Hz. Peygamber, zemzem için "O gerçekten mübârektir. O hakikaten doyurucu yemektir" buyurdu.⁸⁸ Zemzemle ilgili Câbir b. Abdullah rivayetinde ise "Zemzem suyu ne maksatla içilirse onun için yararlıdır."⁸⁹ denirken Abdullah b. Abbâs rivayetinde bunun nasıl olduğu ile ilgili açıklamada şöyle buyrulmuştur: "Zemzem suyu ne amaçla içilirse onun için yararlıdır: Şifa bulmak arzusuyla içersen Allah şifa verir, karnını doyurmak arzusuyla içersen Allah doyurur, susuzluğunu gidermek gagesiyle içersen Allah

⁸¹ Kâf, 50/9.

⁸² Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, thk. Muhammed Fuâd Abdalbâkî (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslamiyye, 1409/1989), 421 (No. 1228).

⁸³ Müslim, "İman", 126, 127.

⁸⁴ Buhârî, "Menâkıb", 25; Ebû Abdirrahman Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *es-Sünen* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1401/1981), "Vudû", 61.

⁸⁵ Muhammed Nâsıruddîn el-Elbânî hadisin "çok zayıf" olduğunu belirtmektedir. Elbânî, *Zaifu "el-Câmiu's-Sagîr ve Ziyâdetih"*, 486 (No. 3316); *Silsiletü'l-Ehâdisi'd-Daifeti ve'l-Mevdüati*, 8/68 (No. 3579).

⁸⁶ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Evsat*, 7/271 (No. 7477); Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. Ahmed b. İshâk b. Musa b. Mihrân el-İsfahânî, *et-Tıbbü'n-Nebevî*, thk. Mustafa Hıdır Dönmez et-Türkî (b.y.: Dâru İbn Hazm, 2006), 2/735 (No. 847); Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali b. Musa el-Horasânî el-Beyhakî, *Şuabü'l-İmân* (Hindistan: Mektebetü'r-Rüşd, 1423/2003, 8/68 (No. 5510), 186 (No. 5675).

⁸⁷ Zemzem, Mescid-i Harâm'da Hacerülesved'in tam karşısında Kâbe'ye 19 m. uzaklıkta yer alır. bk. Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Zemzem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları 44/242.

⁸⁸ Müslim, "Fedâilü's-Sahabe", 132.

⁸⁹ İbn Mâce, "Menâsik", 78.

*susuzluğunu giderir.*⁹⁰ Yine Abdullah b. Abbas'tan başka bir rivayette Allah Resûlü şöyle buyurmuştur: *"Yeryüzündeki suların en hayırlısı zemzemdır. Zemzemin insanların karınlarını doyurma ve hasta olanlara şifa olması vardır."*⁹¹

H. İbrahim, Mekke'de bulunan oğlu İsmail'in eşine bir ziyaret sırasında ne yiyip içtiklerini sorup, onun da "zemzem içtiklerini ve et yediklerini" söyleyince şöyle dua eder: *"Allah'ım, et ve suyu haklarında mübârek kıl!"*⁹² Buhârî'nin bir başka rivayetinde dua şöyledir: *"Allah'ım, onların yiyecek ve içeceklerini haklarında hayırlı kıl!"*⁹³

H. Peygamber'in ifadesine göre başka yiyecekleri olmadığı için bu ikisine dua etmiştir. Başka yiyecekleri olsaydı onlar için de dua ederdi: *"O gün onların et ve sudan başka yiyecekleri yoktu. Eğer olsaydı H. İbrahim, et ve suyun bereketlenmesi için dua ettiği gibi diğer yiyecekler için de dua ederdi."*⁹⁴ H. İbrahim'in duası sebebiyledir ki Abdullah b. Abbas'ın ifadesiyle "Et ve su hiçbir yerde Mekke'deki kadar insan sağlığına faydalı değildir. Bu durum, H. İbrahim'in duasının bereketi neticesidir."⁹⁵

H. İbrahim zemzemin bereketli olması için dua etmiş ve H. Peygamber de zemzemin bereketli olduğunu ve diğer sulardan daha hayırlı olduğunu ifade etmiştir.

2.2. Süt

Allah Teâlâ'nın yarattığı ve aynı zamanda insanoğlunun ilk gıdası olan nimetlerden birisi süttür: *"Kuşkusuz sizler için hayvanlarda da büyük ibretler vardır. Zira hayvanların karınlarındaki fişkı ile kan arasından süzülen, içen kimselerin boğazından kolaylıkla geçen halis bir süt içiriyoruz."*⁹⁶ Başka bir âyette sütün şifa olduğu belirtilmektedir: *"Onların (hayvanların) karınlarından, farklı renk ve çeşitlerde şerbet (kıvamında bir sıvı) çıkar ki onda insanlara şifa vardır."*⁹⁷ Süt aynı zamanda cennet nimetlerdendir: *"Kötülüklerden kaçınanlara vaad edilen cennetin durumu şöyledir: Orada bozulmayan tertemiz sulardan ırmaklar, tadı bozulmayan süttten ırmaklar, içenlere tat veren şaraptan ırmaklar ve halis süzme baldan ırmaklar vardır."*⁹⁸

Hadislerde ise sütün, bereketli bir nimet olduğu belirtilmiştir. Ayrıca insanoğlunun dünyada ilk rızıklandığı bir nimet olduğundan fitrata da uygundur. H. Peygamber'e bir gün Cebrâil (as) biri süt, biri şarap dolu iki kap

⁹⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim en-Nisâbü'rî, *el-Müstedrek ala's-Sahîhayn*, thk. Mustafa Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1411/1990), 1/646 (No. 1739).

⁹¹ Ebü'l-Kasım Süleyman b. Ahmed b. Eyyüb et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Evsat*, thk. Târik b. İvadullah b. Muhammed- Abdülmuhsin b. İbrahim el-Huseynî (Kahire: Dâru'l- Haremeyn, 1415), 4/179 (No. 3912); a. mlf., *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, thk. Hamdî b. Abdülmecîd es-Seleffî (Kahire, Mektebetü İbn Teymiyye 1415/1994), 11/98 (No: 11167).

⁹² Buhârî, "Enbiyâ", 9.

⁹³ Buhârî, "Enbiyâ", 9.

⁹⁴ Buhârî, "Enbiyâ", 9.

⁹⁵ Buhârî, "Enbiyâ", 9.

⁹⁶ en-Nahl 16/66.

⁹⁷ en-Nahl 16/69.

⁹⁸ Muhammed 47/15.

getirdi. Resûlullah süt dolu kabı seçince Cebrâil (as) “fıtratı seçtin” dedi.⁹⁹ Hz. Âişe'nin haber verdiği göre Resûlullah'a süt ikram edildiğinde “(Süt) bir berekettir” veya “(Süt) iki berekettir” derdi.¹⁰⁰

İbn Abbas'tan aktarılan bir rivayette, Resûlullah şöyle buyurdu: “Sizden biriniz yemek yediği zaman” (bazı rivayetlerde ise “Allah kime yemek yedirirse”) şöyle desin: “Allah'ım, bu yemekte bize bereket ver ve bundan daha hayırlısı ile bizi doyur.” Kime de Allah süt içirirse şöyle desin: “Allah'ım, bunda bize bereket ver ve bundan bize ziyadeleştire; çünkü yiyecek ve içeceği karşılayacak süttten başka daha kifayetlisi yoktur.”¹⁰¹

Tirmizî'nin hasen dediği¹⁰² bir rivayete göre Hz. Peygamber kendisine ikram edilen sütü içtikten sonra onun doyurucu özelliğine dikkat çekerek şöyle buyurdu: “Süttten başka yemek ve içeceklerin yerini tutan başka bir şey yoktur.”¹⁰³

Sonuç olarak sütün şifa olduğu Kur'an'da ifade edilmiştir. Hz. Peygamber ise sütün bereketli olduğunu, yiyecek ve içecekler içinde sütün yerini tutan ondan daha faydalısının olmadığı belirtmiştir.

3. Zikredilen Gıdaların Tıbb-ı Nebevî Açısından Değerlendirilmesi

Kur'an ve hadislerde bereketli olarak belirtilen bu yiyecek ve içecekler diğerlerine göre besleyicilik bakımından daha öndedir. Bu durum rivayetlerde söz konusu yiyecek ve içeceğin bereketli olması şeklinde ifade edilmiştir.

Hz. Peygamber'in yiyecekler ve içeceklerle ilgili hadisleri Allah'ın verdiği akıl, tecrübe ve deneme yanılma yoluyla bilmeye yani içinde yaşadığı toplumun tecrübe ve bilgi birikimine dayanmaktadır. Nitekim ziraat ve tıp ile ilgili tecrübeleri de bunu göstermektedir. Bir rivayette “Vallahi, erkeklerin emzikli kadınlarla cinsel ilişkide bulunmasını yasaklamayı uzun süre düşünmüştüm. Sonunda Rumlarla İranlıların emzikli kadınlarla cinsel ilişki yaptıklarını ve bu durumun çocuklarına zarar vermediğini hatırlayıp yasaklamaktan vazgeçtim.”¹⁰⁴ Yine Allah Resûlü'nün Ureynelilere meradaki devlet develerinin yanında kalıp süt ve idrarlarından içmelerini¹⁰⁵ tavsiye etmesi onun o bölgedeki Araplardan öğrendiği tıp bilgisi dahilinde değerlendirmek gerekir.¹⁰⁶

Dolayısıyla Hz. Peygamber'in bu sözlerine bir dua veya da diğer yiyecek ve içeceklere göre besleyicilik değerinin fazla olduğunu belirtmek için söylenmiş bir tavsiye olarak bakılabilir. Hz. Peygamber'in yiyecek ve içeceklerde olduğu gibi tıp bilgisi de tecrübeye dayanmaktadır ve tavsiyeden ibarettir. Nitekim Urve b. Zübeyr'in, teyzesi Hz. Âişe'ye “Ey Anneciğim! Senin yüksek fıkıh anlayışına şaşırmıyorum çünkü sen Rasûlullah'ın eşi, Ebû Bekir'in kızıdır.

⁹⁹ Müslim, “İman”, 259.

¹⁰⁰ İbn Mâce, “Et'ime”, 35.

¹⁰¹ Ebû Dâvûd, “Eşribe”, 21; Tirmizî, “Deavât”, 54; İbn Mâce, “Et'ime”, 35.

¹⁰² Tirmizî, Et'ime, 43.

¹⁰³ Ebû Dâvûd, “Eşribe”, 21; Tirmizî, “Deavât”, 54.

¹⁰⁴ Müslim, “Nikah”, 140; Ebû Dâvûd, “Tıp”, 16; Tirmizî, “Tıp”, 27; Nesâî, “Nikah”, 54.

¹⁰⁵ Buhârî, “Vudû”, 66, “Tıbb”, 5, 6, “Diyât”, 22; Müslim, “Kaseme”, 9-11; Ebû Dâvûd, “Hudûd”, 3; Tirmizî, “Tahâret”, 55; Nesâî, “Tahrîmu'd-dem”, 8-9.

¹⁰⁶ Mehmet Azimli, *Cahiliyye'yi Farklı Okumak* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019), 142-143.

Ancak tıp ilmine şaşırıyorum. Bunu nasıl ve kimden öğrendin?” diye sorunca Urve'nin omuzuna vurarak şu cevabı vermiştir: “Urveciğim! Rasûlüllah, ömrünün sonunda hastalandığında her taraftan Araplar gelirdi. Gelenler Rasûlüllah'ın hastalığı için tavsiyelerde bulunurlardı ben de Allah Rasûlü'nü onlarla tedavi ederdim.”¹⁰⁷ İçinde yaşadığı toplumun bilgi birikimi ve tecrübesine dayanan bu bilgilerde isabet olabileceği gibi olmama ihtimali de vardır.

İbn Haldûn (ö. 808/1406) Resûlüllah'ın tababetle ilgili hadislerin vahiy mahsulü olmadığını bu nedenle bağlayıcılığından bahsedilemeyeceğini, belirtmektedir. Dolayısıyla bu tür rivayetler, Resûlüllah'ın yaşadığı zamanın âdetlerini ve tecrübelerini yansıtmaktadır. Ona göre, Allah Resûlü bize, tıp veya diğer âdetleri beyan etmek için değil; İslam'ı tebliğ ve öğretmek için gönderilmiştir.¹⁰⁸ Hindistanlı âlim Şah Veliyullah ed-Dihlevî'ye (ö. 1176/1762) göre ise Hz. Peygamber'in hadislerinin bir kısmı vahye ve icthada bir kısmı da tecrübeye dayanır. Onun ziraat ve tıp ile ilgili açıklamaları da tecrübeye dayanır. Dolayısıyla bağlayıcı değildir. Hurma aşılama olayında tahmini tutmayınca “Benimkisi bir zandan ibarettir. Beni zannımla sorgulamayın. Ama ben size, Allah böyle buyuruyor diye bir haber getirirsem onu alın. Çünkü ben Allah adına asla yalan söylemem”¹⁰⁹ buyurmuştur.¹¹⁰ Yine Hindistanlı âlime göre Hz. Peygamber'den sâdir olan beşerî tasarrufların bağlayıcı olmadığını şöyle ifade etmektedir: “Hz. Peygamber'in beşer olarak yaptıkları, örf ve âdete mebni olarak, tıp gibi tecrübeye veya hurma aşılama meselesinde olduğu gibi zanna dayanarak söyledikleri risâletin dışında kalan fillerdir ve bunlar bağlayıcı değildir.”¹¹¹ Fakat Hz. Peygamber'in tıbb-ı nebevî ile ilgili bazı açıklamaları evrensel niteliktedir. Bunlar dinin genel ilkeleri içinde değerlendirmek gerekmektedir. Bunlara “Temizlik imanın yarısıdır”¹¹² ve “Bir yerde vebâ çıktığını duyarsanız oraya girmeyin, bulunduğu yerde vebâ çıkmışsa oradan ayrılmanız”¹¹³ hadisleri örnek verilebilir.¹¹⁴

¹⁰⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 6/67. Ayrıca bk. Ahmed b. Yahya b. Câbir b. Dâvûd, *Ensâbu'l-Esrâf el-Belâzürî*, thk. Suheyl Zekkâr -Ziyâd ez-Ziriklî (Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1417/1996), 1/416; Şemsüddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, thk. Şuayb Arnaûd (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1405/1985), 2/182.

¹⁰⁸ İbn Haldun, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2009), 2/892. Ayrıca bk. Hayreddin Karaman vd., “Bağlayıcılık Bakımından Rasûlüllah'ın Davranışları”, Hz. Peygamber ve Aile Hayatı Sempozyumu (İstanbul: İlmî Neşriyat, 1989), 159-164.; İsmail Hakkı Ünal, “Seçmecî ve Eleştirel Yaklaşım veya Hz. Peygamber'i (sav) Anlamak”, *İlmî Araştırmalar* 10/1-4 (1997), 44

¹⁰⁹ Müslim, “Fezâil”, 139-141; İbn Mâce, “Ruhûn”, 15.

¹¹⁰ Şah Veliyullah ed-Dihlevî, Ahmed b. Abdurrahim b. eş-Şehid Vecihüddîn b. Mu'zam b. Mansûr Şah Veliyullah ed-Dihlevî, *Huccetüllahi'l-Bâliğa*, thk. es-seyyid Sâbık (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1426/2005), 1/223-224.

¹¹¹ Dihlevî, *Huccetüllahi'l-Bâliğa*, 1/223-224.

¹¹² Müslim, “Tahâret”, 1; Tirmizî, “Deavât”, 86.

¹¹³ Buhârî, “Tıb”, 30; “Hıyel”, 13; Müslim, “Selam”, 92-95; Tirmizî, “Cenâiz”, 66.

¹¹⁴ Ayrıca bk. Sancaklı, Saffet vd., “Hadislerin Doğru Anlaşılması ve Yorumlanmasında takip Edilecek Yöntem”, *İslam'ın Anlaşılmasında Sünnetin Yeri ve Değeri* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008), 357-361.

Sonuç

Bereket kelimesi farklı anlamlarla birlikte ağırlıklı olarak “ziyâde ve artma” anlamındadır. Bu kelimenin, Kur’an ve hadislerde farklı etkenler için kullanıldığı görölmektedir. Bereketli olarak belirtilenlerin başında da bazı yiyecek ve içecekler gelmektedir. Bunlar, yiyeceklerden zeytin ve zeytinyağı, hurma ve sirke dir. İçecek olarak ise zemzem, su ve süttür. Bunlardan sirke hariç diğerlerinin bereketli olduğu rivayetlerde belirtilmiştir. Sirke ile ilgili rivayet Hz. Peygamber’in, kendisine evde o esnada sirke den başka katık olmadığı söylenince nimeti küçük görmediğini belirtmek üzere sirkeye bir duasından ibarettir.

Rivayetlerde bereketli olarak belirtilen yiyecek ve içeceklerin insanların temel ihtiyaçları gıdaların, ulaşımı kolay ve besleyicilik değerinin yüksek olması nedeniyle bereketli olduğu belirtilmiştir. Bu meyanda yiyeceklerden zeytin ve hurmanın mübarek olarak nitelenmesi üretimindeki kolaylığı, üretim ucuzluğunun yanında çekirdeğine varıncaya kadar yılın her mevsiminde istifade edilip faydasının çokluğundandır. Aynı zamanda her ikisi de iyi bir besin kaynağı olmaları yanında özellikle zeytin aydınlatmada en eski devirlerinden itibaren kullanılmıştır. İçeceklerden ise bereketli olarak nitelenen su ise bütün canlıların olmazsa olmaz gıdasıdır. Süt ise insanoğlu ve bazı hayvanların ilk ve temel gıdasıdır. Dolayısıyla bereketli olarak belirtilen yiyecek ve içecekler insanların temel gıdalarının yanında kullanım kolaylığı, üretim maliyetinin düşüklüğü her durumundan istifade gibi durumlar sebebiyle bereketli olduğu söylenebilir. Buradan hareketle bereketli olarak vasıflanan yiyecek ve içecekler, özü itibariyle bereketli değil; insanlara sağladığı fayda nedeniyle dir.

Bu meyanda bereketli olarak belirtilen yiyecek ve içecekler de dahil olmak üzere Hz. Peygamber’in tıbb-ı nebevî ile ilgili rivayetleri iki başlık altında değerlendirilmiştir. Bunlardan birincisi Hz. Peygamber’in tıp ile ilgili tavsiyeleri dönemin tıp bilgisini yansıttığı, dolayısıyla bağlayıcı değildir. İkincisi ise Hz. Peygamber’in tıp ile ilgili evrensel nitelikli tavsiyeleridir ve bu tavsiyeler bağlayıcıdır.

Sonuç olarak, Hz. Peygamber’in tıp ile ilgili rivayetleri o dönemin tıp bilgisine dayanmakta ve dolayısıyla ilâhi kaynaklı değerdir. Fakat onun tıpla ilgili bazı açıklamaları evrensel niteliktedir.

Finansman / Funding:

This research received no external funding. / Bu araştırma herhangi bir dış fon almamıştır.

Çıkar Çatışması / Conflicts of Interest:

The author declare no conflict of interest. / Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned*. 6 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1982/1402.
- Azimli, Mehmet. *Cahiliyye'yi Farklı Okumak*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 6. Basım, 2019.
- Belâzürî, Ahmed b. Yahya b. Câbir b. Dâvûd. *Ensâbu'l-Esrâf*. thk. Suheyl Zekkâr –Ziyâd ez-Ziriklî, 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1417/1996.
- Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali b. Musa el-Husrevcirdî el-Horasânî. *Şubû'l-İmân*, 14 Cilt. Hindistan: Mektebetü'r-Rüşd, 1423/2003.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrahim b. el-Muğîre. *el-Câmiu's-sahîh*. 8 cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1401/1981.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrahim b. el-Muğîre. *el-Edebü'l-Müfred*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Dâru'l-Beşâiri'l-İslamiyye, 3. Basım, Beyrut, 1409/1989.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrahim. *Kitâbu'd-Duafâu's-Sağîr*, thk. Ebû Abdillâh Ahmed b. İbrahim b. Ebi'l-Ayneyn, Mektebetu İbn Abbâs, b.y., 1426/2005.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrahim b. el-Muğîre. *et-Târihu'l-kebir*, 8 Cilt. Haydarâbâd: Dâiratü'l-Meârifî'l-Osmâniyye, trs.
- Bûsîrî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddin Ahmed b. Ebû Bekr b. İsmail b. Selim b. Kaymaz b. Osman el-Kinânî. *Misbâhu'z-zücâce fî zevâidi İbn Mâce*. thk. Muhammed el-Muntakî el-Keşnâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Arabiyye, 2. Basım, h. 1403.
- Canan, İbrahim. *Hadis Ansiklopedisi Kütüb-i Sitte*. 18 Cilt. İstanbul: Akçağ Yayınları, trs.
- Cevherî, Ebu'n-Nasr İsmail b. Hammad. *Sihâh Tacü'l-lüga ve shâhu'l-Arabiyye*. thk. Ahmed Abdülğafur Attar. 6 Cilt. Mısır: Dâru'l-Kitabi'l-Arabiyye, h. 1377.
- Denizkuşları, Mahmut. *Peygamberimiz ve Tıp*. İstanbul: Marifet Yayınları, 1981.
- Denizkuşları, Mahmut. *Kur'ân-ı Kerîm ve Hadislerde Tıp*. İstanbul: Marifet Yayınları, 1990.
- Dihlevî, Şah Veliyyullah Ahmed b. Abdurrahim b. eş-Şehid Vecîhüddîn b. Mu'zam b. Mansûr. *Huccetüllahi'l-Bâliğa*. thk. es-Seyyid Sâbik. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cil, 1426/2005.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as. *es-Sünen*. 5 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1401/1981.
- Elbânî, Muhammed Nâsirüddîn. *Sahîhu "el-Câmiu's-Sağîr ve Ziyâdâtih" (el-Fethu'l-kebir)*, 2 Cilt. Beyrut- Şam: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1406/1986.
- Elbânî, Muhammed Nâsirüddîn. *Silsiletü'l-Ehâdîsi'd-Daifeti ve'l- Mevdûati ve Eseruhâ es-Seyyiu fî'l-Ümmeti*, 14 Cilt. Riyad: Dâru'l-Meârif, 1412/1992.
- Hâkim en-Nisâbü'rî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-. *el-Müstedrek ala's-Sahîhayn*. thk. Mustafa Abdülkadir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1411/1990.
- Humeydî, Ebû Bekr Abdullah b. Zübeyr b. İsâ b. Abdillâh. *el-Müsned*, thk. Hasen Selim Esed ed-Dârânî. 2 Cilt. Dımaşk: Dâru's-Sekâ, 1996.
- İsfahânî, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. Ahmed b. İshâk b. Musa b. Mihrân. *et-Tıbbü'n-Nebevî*. thk. Mustafa Hıdır Dönmez et-Türkî. 2 Cilt. b.y.: Dâru İbn Hazm, 2006.
- İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris b. el-Münzir et-Temîmî er-Râzî. *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, 9 Cilt. Beyrut: Dâiratü'l-Meârifî'l-Osmâniyye, 1271/1952.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed, b. İbrahim b. Osman. *el-Müsned*, thk. Âdil b. Yusuf el-Azâzî –Ahmed b. Ferîd el-Mezîdî, 2 Cilt. Riyad: y.y., 1997.
- İbn Hacer, Şihâbüddin Ebû'l-Fadl Askalânî. *Fethu'l - Bâri şerhu Sahîhi'l- Buhârî*. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, h. 1379.
- İbn Haldun, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed. *Mukaddime*. çev. Uludağ Süleyman. İstanbul: Dergâh Yayınları, 6. Basım, 2009.

- İbn Mâce, Ebû Abdillâh b. Yezid el-Kazvinî. *es-Sünen*. 2 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1401/1981.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemalüddin Muhammed b. Mükerrerem. *Lisânü'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâr Sâdır, 3. Basım, h.1414.
- İbnu'l-Esrî, Ebu's-Saadât Meccüddin el-Mübârek b. Muhammed el-Cezerî. *en-Nihâye fî garîbi'l-Hadis ve'l-Eser*. thk. Mahmud Muhammed et-Tanâhî. 5 Cilt. el-Kahire: Mektebetü'l-İslamiyye, 1383/1963.
- Karabacak, Mustafa. *Kur'an ve Hadislerde Bereket*. İstanbul: Ensar Yayınları, 3. Basım, 2020.
- Karaman, Hayreddin vd. "Bağlayıcılık Bakımından Rasûlullah'ın Davranışları" *Hz. Peygamber ve Aile Hayatı Sempozyumu*. İstanbul: İlmî Neşriyat, 1989.
- Koçyiğit, Hikmet. "Kur'an Açısından Bereket Kavramının Değerlendirilmesi". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/1 (Ocak- Haziran 2012), 147-170.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri. "Zemzem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 44/ 242-246. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Mevdûdî, Ebü'l- Âlâ. *Tefhîmu'l-Kur'an* Kur'an'ın Anlamı ve Tefsiri. çev. Komisyon), 7 Cilt. İstanbul: İnsan yayınları, 1998.
- Mübârekfûrî, Ebü'l-Alâ Muhammed b. Abdîrrahman b. Abdîrrahim. *Tuhbetü'l-Ahevzî bi şerhi Câmî't-Tirmizî*, 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, trs.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. Haccac el-Kuşeyrî. *el-Câmîu's-Sahîh*. 3 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1401/1981.
- Nâim, Ahmet. *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercemesi ve Şerhi*, 12 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 7. Basım, 1982.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb. *es-Sünen*. 5 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981/1401.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmud, *Tefsîru'n-Nesefî (Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl)*, 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kelîmî't-Tayyib, 1419/1998.
- Okiç, M. Tayyib. *Bazı Hadis Meseleleri Üzerinde Tetkikler*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları XXVII, 1959.
- Râğîb el-İsfahânî, Ebü'l-Kâsım el-Huseyn b. Muhammed. *el-Mufredât fî garîbi'l-Kur'ân*. thk. Safvân Adnan ed-Dâvudî. Dimaşk/Beyrut: Dâru'l-Kalem/ed-Dâru's-Şamiyye, h. 1412.
- Sancaklı, Saffet vd. "Hadislerin Doğru Anlaşılması ve Yorumlanmasında takip Edilecek Yöntem". *İslamın Anlaşılmasında Sünnetin Yeri ve Değeri*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb. *Müsnedü's-Şâmiyyîn*. thk. Hamdî b. Abdülmecîd es-Selefî, Müessesetü'r-Risâle. 4 Cilt. Beyrut: y.y., 1405/1984.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb. *el-Mu'cemü'l-Evsat*. thk. Târik b. İvadullah b. Muhammed- Abdülmühsin b. İbrahim el-Huseynî. 10 Cilt. Kahire: Dâru'l- Haremeyn, h. 1415.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb. *el-Mu'cemü'l-Kebîr*. thk. Hamdî b. Ab-dülmecîd es-Selefî. 27 Cilt. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 2. Basım, 1415/1994.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre b. Musâ b. ed-Dahhâk. *es-Sünen*, 5 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1401/1981.
- Ünal, İsmail Hakkı, "Seçmecî ve Eleştirel Yaklaşım veya Hz. Peygamber'i (sav) Anlamak", *İlmî Araştırmalar* 10/1-4 (1997), 42-58.
- Yazır, Elmalılı M. Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*, 10 Cilt. İstanbul: Azim Dağıtım, 1992.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymâz. *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*. thk. Şuayb Arnaûd. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 3. Basım, 1405/1985.